

Examen HAVO 2021

tijdvak 2
woensdag 23 juni
9.00 - 12.00 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 27 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 45 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

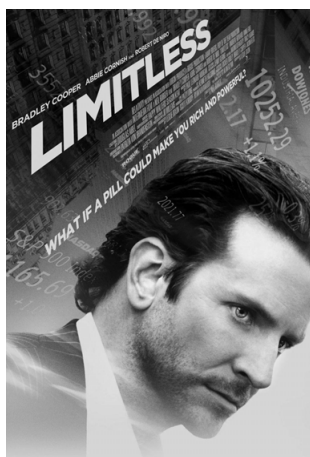
Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 Zonder grenzen

Wat zou er met je identiteit gebeuren als je een pil slikt, waardoor je hersenen veel meer informatie kunnen verwerken dan gebruikelijk? In de film *Limitless* wordt deze vraag onderzocht.

tekst 1

In *Limitless* verandert de ploeterende, sombere schrijver Eddy Morra dankzij de drug NZT in een superslimme, dynamische en onverslaanbare zakenman. Zelfs zijn uiterlijk verandert: van een slonzige, ongeschoren, mislukte kunstenaar ontwikkelt hij zich in de loop van de film tot een strak gekapte, in snelle pakken gestoken mooie man. Geld, vrouwen en roem komen hem aanwaaien.

naar: <https://www.ru.nl/radboudreflects/terugblik/terugblik-2015/terugblik-2015/woe-27-05-15/virtuele-map/verslag-woe-27-05-15>

Om vast te stellen of Eddy na het slikken van de drug NZT dezelfde persoon is gebleven, maakt het uit of je kijkt naar numerieke identiteit of naar kwalitatieve identiteit.

- 1p 1 Leg uit of Eddy als zakenman kwalitatief identiek is aan Eddy als schrijver.
- 1p 2 Leg met het voorbeeld van Eddy uit wat numerieke identiteit inhoudt.

Eddy's succes groeit met de dag sinds hij NZT gebruikt. Hij gaat op Wall Street werken en wordt door belangrijke zakenmensen gevraagd om financieel advies te geven. Hierdoor verandert Eddy's zelfbeeld. Toen hij nog een ploeterende schrijver was, keken mensen op hem neer. Nu wordt hij door veel mensen uitgenodigd op feesten. Volgens Axel Honneth zijn er drie vormen van erkenning nodig om als individu autonoom te zijn.

- 1p 3 Leg uit welke vorm van erkenning uit Honneths theorie is te herkennen in Eddy's veranderde zelfbeeld.

De overheid heeft volgens Honneth de plicht om de autonomie van burgers te waarborgen. Volgens sommigen schuilt er in Honneths theorie van relationele autonomie juist een gevaar in deze plicht van de overheid.

- 1p 4 Geef een gevaar van Honneths theorie van relationele autonomie weer.

De pil met NZT die Eddy slikt, vergroot onder andere zijn geheugen. Hij kan zich plotseling gebeurtenissen van jaren geleden herinneren, die hij al lang vergeten was. Met zijn nieuwe herinneringen kan hij situaties gemakkelijk naar zijn hand zetten. Aan de andere kant zou hij zich ook vervelende dingen kunnen herinneren, bijvoorbeeld dat hij ooit klasgenoten heeft gepest.

John Locke maakt in zijn opvatting over identiteit een onderscheid tussen mens en persoon.

- 2p 5 Leg uit dat volgens Locke:
- Eddy's identiteit als mens **niet** zou veranderen wanneer hij NZT slikt,
 - maar zijn identiteit als persoon **wel**.

Thomas Reid geeft vier bezwaren tegen Lockes opvatting over persoonlijke identiteit. Zo is Lockes idee van persoonlijke identiteit volgens Reid nog geen bewijs voor het bestaan van persoonlijke identiteit.

- 2p 6 Geef nog **twee** van Reids bezwaren tegen Lockes opvatting over persoonlijke identiteit weer.

NZT blijkt bijwerkingen te hebben, zoals hoofdpijn en black-outs. Op een gegeven moment is Eddy 18 uur 'kwijt'. Hij weet niet wat hij in die uren heeft gedaan of waar hij is geweest. Precies in die periode wordt een vrouw vermoord, van wie Eddy zich vagelijk herinnert dat hij haar heeft ontmoet. Eddy wordt door een getuige herkend als mogelijke dader. Eddy kan van zichzelf niet geloven dat hij de vrouw heeft vermoord, maar omdat hij geen herinneringen meer heeft aan de periode waarin hij haar ontmoette, weet hij ook niet zeker of hij onschuldig is.

Stel dat Eddy de vrouw heeft vermoord en dit zelf niet meer weet.

De opvatting over persoonlijke identiteit van Paul Ricoeur heeft praktische gevolgen voor het toeschrijven van verantwoordelijkheid in een situatie zoals die van Eddy.

- 2p 7 Geef Ricoeurs opvatting over persoonlijke identiteit weer. Beargumenteer met deze opvatting van Ricoeur of Eddy volgens jou verantwoordelijk kan worden gehouden voor de moord op de vrouw.

Later in de film wordt Eddy belaagd door een crimineel die achter zijn NZT-pillen aanzit. Ook Eddy's vriendin Lindy moet ontsnappen aan deze crimineel. Dit lukt haar door zelf een NZT-pil te slikken. Daardoor kan ze fysiek en tactisch meer dan ze van zichzelf wist.

Lindy is na deze ervaring niet enthousiast over de pil. Zij zegt: "Ik was mezelf niet door de pil, ik deed dingen die ik anders nooit zou doen."

Eddy is het niet met haar eens. Hij zegt: "Ik ben helemaal mezelf, door de pil weet ik precies wat ik wil en wat ik moet doen."

Of je wel of niet jezelf bent, hangt af van je definitie van 'authenticiteit'.

- 2p 8 Geef twee verschillende definities van 'authenticiteit'. Kies een van deze definities en beargumenteer of deze aansluit bij de opvatting van Lindy of bij de opvatting van Eddy.

NZT is op te vatten als een prestatiebevorderend middel: het vergroot immers je hersencapaciteit.

- 1p 9 Geef een reden waarom bij NZT het onderscheid tussen genezen en verbeteren problematisch is.

Tijdens een lezing over vragen die de film *Limitless* oproept, verwezen twee filosofen naar de relatie tussen technieken voor mensverbetering en opvattingen over de menselijke natuur:

tekst 2

Technieken voor mensverbetering gaan over middelen om mensen te verbeteren ten opzichte van wat ze van de natuur hebben meegekregen aan mentale of fysieke capaciteiten.

Die vraag wordt in de film indringend aan de orde gesteld, want de hoofdpersoon gaat bijna ten onder aan zijn NZT-verslaving én aan de hebzucht van zijn omgeving. Waarom zouden we eigenlijk méér willen kunnen dan we van de natuur hebben meegekregen en zal de natuur ons niet 'straffen' als we daar een poging toe doen?

naar: <https://www.ru.nl/radboudreflects/terugblik/terugblik-2015/terugblik-2015/woe-27-05-15/virtuele-map/verslag-woe-27-05-15>

Allen Buchanan geeft vier verschillende voorbeelden waarin verwijzingen naar de menselijke natuur gebruikt worden om mensverbeteringstechnieken moreel te beoordelen.

Hieruit trekt Buchanan een conclusie.

- 2p 10 Leg deze conclusie van Buchanan uit.
Bearingenteer vervolgens met tekst 2 of jij, als het gaat over de wenselijkheid van NZT, het met Buchanan eens bent.

In de lezing werd tot slot de vraag gesteld of een mensverbeteringstechniek als NZT een betere wereld oplevert:

tekst 3

Een andere vraag: is de fascinatie met technieken voor mensverbetering niet een symptoom van de harde economische competitie in kapitalistische samenlevingen? Zou onze samenleving erop vooruitgaan als individuen nóg beter in staat zouden worden om de competitie met anderen aan te gaan? Dat economische speelt ook in de film een rol, want het lijkt geen toeval dat het succes van de hoofdpersoon tot uiting komt in groot geld, roem en vrouwelijke aandacht en niet in sociaal succes, artistieke prestaties of idealistische activiteiten.

naar: <https://www.ru.nl/radboudreflects/terugblik/terugblik-2015/terugblik-2015/woe-27-05-15/virtuele-map/verslag-woe-27-05-15>

Stel dat NZT helemaal geen vervelende bijwerkingen zou hebben en dat iedereen het middel zou kunnen gebruiken. Dan zou je de samenleving een 'hedonistische utopie' kunnen noemen.

- 2p 11 Geef weer wat 'een hedonistische utopie' is. Beargumenteer vervolgens met tekst 3 of jij een voor- of tegenstander van een hedonistische utopie met NZT zou zijn.

Opgave 2 De weg

Michael Puett is een populaire Amerikaanse professor Chinese filosofie. Hij kijkt vanuit de oude Chinese filosofie naar de mens- en wereldbeelden van de westerlingen van nu. Volgens hem denken veel westerlingen tegenwoordig dat je diep in jezelf moet kijken om te weten wie je bent en om een goed leven te kunnen leiden:

tekst 4

We denken dat we er goed aan doen om naar binnen te kijken, onszelf te vinden en te bepalen welke vorm ons leven moet aannemen. We bepalen welke carrière het meest overeenkomt met onze persoonlijkheid en onze natuurlijke neigingen.

En als we dit alles gevonden hebben – ons ware zelf, de carrière die voor ons is weggelegd, en onze zielsverwant – gaan we ervan uit dat we een tevreden leven zullen leiden. We weten dan immers wie we zijn, kunnen ons ware zelf koesteren en alle geluk, voorspoed en persoonlijke bevrediging beleven die ons voor ogen stond.

naar: M. Puett, De weg, 2016

- 2p 12 In tekst 4 is de introspectietheorie van René Descartes te herkennen. Leg uit welke twee aspecten van zelfkennis uit de introspectietheorie zijn te herkennen in tekst 4.

Volgens Puett moeten we juist ophouden met naar binnen te kijken om daar naar onszelf te zoeken. Wie naar een onveranderlijk bestaand zelf op zoek is, zal teleurgesteld raken als dat zelf niet blijkt te bestaan.

In de westerse filosofie kan de opvatting dat er geen onveranderlijk zelf bestaat, worden toegeschreven aan bijvoorbeeld David Hume.

Volgens Hume hebben we geen waarneming van een zelf en is het idee van een onveranderlijk, ononderbroken bestaan van het zelf een product van de verbeelding.

- 1p 13 Leg met de rol van de verbeelding uit hoe het idee van een onveranderlijk, ononderbroken bestaan van het zelf volgens Hume tot stand komt.

In onze huidige westerse opvatting is het belangrijk om een autonoom individu te zijn. Maar volgens Puett is dat helemaal niet zo belangrijk. De westerse opvatting over autonomie is gebaseerd op het klassiek-liberalisme dat ervan uitgaat dat mensen – als de overheid hen vrij laat – zelf het beste weten wat ze willen en naar hun keuzes kunnen handelen.

Op deze opvatting is kritiek te geven vanuit het nudgepaternalisme én vanuit het verschijnsel van aangepaste voorkeuren.

- 2p 14 Beargumenteer of jij het eens bent met de klassiek-liberale opvatting van autonomie met:
- het nudgepaternalisme en
 - het verschijnsel van aangepaste voorkeuren.

Een andere volgens Puett typisch westerse, opvatting is dat je authentiek moet zijn:

tekst 5

Het is nu heel gewoon om te denken dat elk van ons een uniek individu moet zijn dat zichzelf goed kent.

We vinden dat we authentiek moeten zijn, trouw aan een waarheid die we nu meestal niet meer bij een hogere macht vinden maar in onszelf. We streven ernaar het zelf te verwezenlijken waarvoor we in de wieg zijn gelegd.

bron: M. Puett, De weg, 2016

Dit moderne ideaal van authenticiteit is volgens Charles Taylor een moreel ideaal dat is beïnvloed door de opvattingen van authenticiteit van Rousseau en Herder.

- 2p 15 Geef weer dat deze invloed van Rousseau te herkennen is in tekst 5. Geef weer dat de invloed van Herder te herkennen is in tekst 5.

Puett is het niet eens met dit ideaal van authenticiteit. Hij haalt de opvatting over het ware zelf van de oude Chinese filosoof Xun Zi aan:

tekst 6

Er wordt vaak gezegd dat zelfacceptatie de sleutel tot persoonlijke groei is: hou van jezelf.

Maar een van de Chinese filosofen, Xun Zi, vond niet dat we onszelf moeten accepteren zoals we zijn. Ja, vrijwel iedereen zou toesnellen om een kind uit een put te redden, maar volgens Xun Zi is de menselijke natuur slecht. Al het goede ervan is aangeleerd. De mens komt ter wereld met aangeboren gevoelens van haat en aversie.

Daarom zullen mensen ook onherroepelijk tot strijd en conflicten vervallen als ze gewoon maar hun natuur en hun neigingen volgen.

naar: M. Puett, De weg, 2016

Deze opvatting van Xun Zi heeft veel weg van de opvatting van de westerse filosoof Thomas Hobbes.

Volgens Jean-Jacques Rousseau maakt Hobbes echter een denkfout.

1p 16 Leg met tekst 6 uit dat Xun Zi dezelfde denkfout maakt.

Volgens Puett hebben we niet zoiets als een waar zelf.

Als we proberen te ontdekken wie we zijn, ontdekken we volgens hem vooral gedragspatronen die we van jongs af aan hebben aangeleerd. Al in onze kindertijd begint het opplakken van etiketten: hij is een studiebol, zij is een driftkop...

Deze etiketten zijn niet onschuldig, omdat we ons er volgens Puett ook naar gaan gedragen. Ze zadelen ons op met een zeer beperkte opvatting van wie we 'echt' zijn.

tekst 7

Stel dat je een langlopend conflict hebt met je moeder. Ze keurt je levenskeuzen af. Jullie zitten vast in jullie rol: zij is de zeurende moeder en jij bent het opstandige kind.

De oplossing ligt in het beseft dat je vastzit in een bepaalde gewoonte, en dat je die kunt veranderen door haar om hulp te vragen. Door dat te doen, help je haar een andere rol aan te nemen: die van een zorgzame moeder die wil klaarstaan voor haar kind.

Misschien is je eerste reactie: "Maar dat is nep. Dat klopt helemaal niet met wat ik erbij voel, met wie ik echt ben."

Maar elk van ons speelt talloze, vaak tegenstrijdige rollen, en er bestaat geen enkele regel die ons kan vertellen hoe we daarmee om moeten gaan.

naar: M. Puett, De weg, 2016

Volgens Puett zouden we onze gedragspatronen actief moeten proberen te veranderen.

Christine Korsgaard en Nomy Arpaly hebben filosofische theorieën over authenticiteit. Korsgaard brengt authenticiteit in verband met het hebben van een praktische identiteit en Arpaly met zelfvervreemding.

4p 17 Geef de opvatting weer:

- van Korsgaard over wat een praktische identiteit is en
- van Arpaly over authenticiteit en zelfvervreemding.

Beargumenteer vervolgens met deze twee opvattingen of volgens jou het veranderen van je gedragspatronen zoals in tekst 7 een goede manier is om jezelf te ontwikkelen.

Wanneer je merkt dat je vastzit in een vervelend patroon, zoals bijvoorbeeld in tekst 7 met je moeder, kun je volgens Puett het best dit patroon doorbreken.

De opvatting van Puett sluit aan bij de theorie over zelfregulatie. Deze theorie over zelfregulatie probeert het probleem van impliciete oordelen op te lossen.

2p 18 Leg het probleem van impliciete oordelen uit.

Leg vervolgens uit dat Puetts opvatting over het doorbreken van gedragspatronen aansluit bij de theorie over zelfregulatie.

Volgens Puett kunnen we leren om medemenselijk te zijn. Puett legt dit uit met de filosofie van Confucius:

tekst 8

Volgens Confucius kunnen we alleen een ethisch persoon worden door medemenselijkheid te koesteren en in praktijk te brengen. Wat Confucius betreft, zet een praktische situatie als een vriendin in nood ons ertoe aan na te denken over ethisch gedrag. Volgens Confucius is er maar één ding dat je kunt doen: probeer de omstandigheden aan te voelen, zodat je kunt inschatten waar de problemen precies liggen. Elke situatie is uniek en verandert ieder moment.

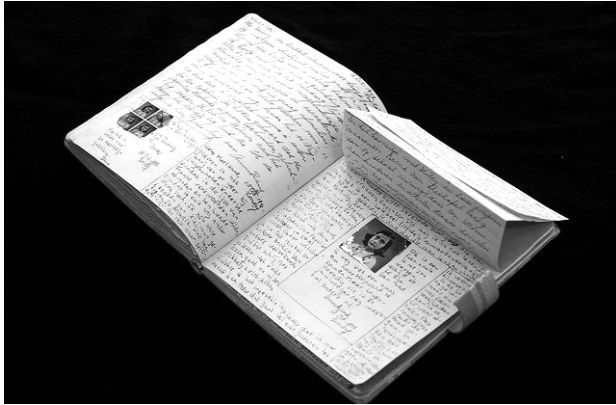
naar: M. Puett, De weg, 2016

De ethiek van Confucius heeft overeenkomsten met de deugdethiek van Aristoteles.

2p 19 Geef met tekst 8 een overeenkomst tussen de ethiek van Confucius en die van Aristoteles en leg deze overeenkomst uit.

Leg vervolgens met deze overeenkomst uit op welke manier je een vriendin in nood kunt helpen volgens de deugdethiek van Aristoteles.

Opgave 3 Een bundeltje tegenspraak

Tijdens de Tweede Wereldoorlog moest de Joodse Anne Frank onderduiken omdat de Duitsers Nederland hadden bezet. Met haar ouders, zus én vier andere mensen zat zij verborgen in het Achterhuis. Dit was een klein appartement in een oud kantoorpand, verstopt achter een boekenkast.

Hier schreef Anne een dagboek dat na de oorlog wereldberoemd werd. In haar dagboek besteedt zij veel aandacht aan de vraag wie ze is:

tekst 9

Ik heb een sterk uitkomende karaktertrek die iedereen die me langer kent moet opvallen, en wel m'n zelfkennis. Ik kan me bij al m'n handelingen bekijken, alsof ik een vreemde was. Bij elk woord dat ik uitspreek, weet ik dadelijk als het uitgesproken is: "Dit had anders gemoeten." of "Dat is goed zoals het is."

bron: Dagboek van Anne Frank, 15 juli 1944

Anne vindt dat ze zichzelf goed kent.

Er zijn verschillende theorieën over zelfkennis. Moran heeft kritiek op de interpretatietheorie als het om zelfkennis gaat.

- 2p 20 Geef Morans kritiek op de interpretatietheorie weer.
Leg vervolgens uit dat deze kritiek te herkennen is in tekst 9.

Anne houdt de inhoud van haar dagboek geheim voor de andere bewoners. Ze is ervan overtuigd dat die haar niet begrijpen.

Volgens Wittgenstein leidt het idee dat zelfkennis een privé-aangelegenheid is tot solipsisme.

- 2p 21 Leg deze opvatting van Wittgenstein uit met het voorbeeld van de kever in het doosje.
Leg vervolgens uit dat ook het schrijven van een geheim dagboek volgens Wittgenstein een sociale aangelegenheid is.

De aantekeningen in het dagboek van Anne zijn gericht aan 'Kitty'. Anne verlangt zo sterk naar iemand die naar haar wil luisteren dat ze de persoon van Kitty heeft verzonnen.

Volgens Dennett is het zelf een fictief object.

- 1p 22 Leg uit dat volgens Dennett zowel Annes zelf als Kitty een fictief object zijn.

Het Achterhuis is klein. De bewoners zitten opgesloten, ergeren zich snel aan elkaar en kibbelen voortdurend. Anne vergelijkt haar bestaan in het Achterhuis met dat van een vogel, die tegen de spijlen van zijn nauwe kooi aanvliegt. Haar verlangen om vrij te zijn, is zo sterk dat dit haar gedachten beheerst.

Volgens fenomenologen als Merleau-Ponty speelt het lichaam bij alles wat we doen een belangrijke rol.

- 2p 23 Leg met Annes vergelijking van zichzelf met een vogel in een kooi uit:
- wat het onderscheid is tussen het objectieve lichaam en het geleefde lichaam,
 - dat volgens Merleau-Ponty het lichaam ankerpunt van het narratieve zelf is.

Het verblijf in het Achterhuis laat zijn sporen na. Na twee jaar ondergedoken te zijn, zegt Anne dat ze wordt bepaald door wisselende stemmingen. Ze noemt zichzelf een 'bundeltje tegenspraak', een gespleten ziel. Het lijkt alsof ze niet bestaat.

Kant zou vinden dat Anne wel degelijk een zelf heeft.

- 1p 24 Leg uit in welk opzicht Anne volgens Kant wel een zelf heeft.

Anne is de jongste in het Achterhuis. Ze moet altijd gehoorzamen en tegen iedereen vriendelijk zijn. Dat ligt echter niet in haar aard. Anne bijt liever van zich af. Al snel vinden de oudere bewoners haar daarom brutaal.

Deze kritiek laat haar niet onverschillig. Ze wil graag veranderen. "Maar dat lukt niet," schrijft ze, want "mijn natuur is me gegeven."

Sartre zou het niet eens zijn met die bewering van Anne.

- 1p 25 Leg uit dat Anne volgens Sartre te kwader trouw is als zij beweert dat ze niet kan veranderen wegens haar 'gegeven natuur'.

De bewoners van het Achterhuis zijn volledig afhankelijk van mensen die hen willen helpen. Anne beseft hoe gevaarlijk het is wat deze helpers doen. De beslissing om, met gevaar voor eigen leven, anderen te helpen zal moeilijk zijn geweest.

Taylor maakt een onderscheid tussen zwakke en sterke evaluatie.

- 1p 26 Leg uit dat de beslissing om onderduikers te helpen het gevolg is van wat Taylor een 'sterke evaluatie' noemt.

Let op: de laatste vraag van dit examen staat op de volgende pagina.

De helpers van Anne voorzien haar regelmatig van schrijfmateriaal, omdat Anne in haar dagboek wil schrijven. Ze droomt ervan om na de oorlog haar dagboek uit te geven.

Er kan een onderscheid gemaakt worden tussen positieve en negatieve vrijheid.

2p 27 Leg uit dat de negatieve vrijheid van Anne door de bezetter wordt afgenomen.

Leg vervolgens uit dat de helpers de positieve vrijheid van Anne vergroten.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift, dat na afloop van het examen wordt gepubliceerd.